

XVI-XVII ASRLARDA VOLGA-URAL MINTAQASI TATARLARINING ETNIK VA SINFIY TUZILISHINING O'ZGARISHI

*Tadjiyeva Nargiza Djumabayevna, Ma'mun universiteti "Tarix"
kafedrası o'qituvchisi*

CHANGES IN THE ETHNIC AND CLASS STRUCTURE OF THE TATARS OF THE VOLGA- URAL REGION IN THE 16TH-17TH CENTURIES

*Tadjiyeva Nargiza Djumabaevna, Lecturer at the Department of History,
Mamun University*

ИЗМЕНЕНИЯ В ЭТНИЧЕСКОЙ И СОСЛОВНОЙ СТРУКТУРЕ ВОЛГО-УРАЛЬСКИХ ТАТАР В XVI- XVII ВЕКАХ

*Таджиева Наргиза Джумабаевна, преподаватель кафедры
"История" университета Маъмун*

<https://orcid.org/0009-0004-2757-0940>

e-mail:
tadjiyevanargiza1984@gmail.com

Annotatsiya: XVI-XVII asrlarda Volga-Ural mintaqasidagi tatarlar jamiyatining etnik va sinfiy tuzilishida muhim o'zgarishlar yuz berdi. Bu o'zgarishlar, asosan, tatar xonliklarining feodal tizimining shakllanishi va uning Rossiya davlatining kengayish jarayonida qanday o'zgarganligi bilan bog'liq edi. Volga va Ural hududidagi tatar jamiyatida etnik sinfiy qatlamlarning shakllanishi va ularning o'zaro munosabatlari tarixiy o'zgarishlar, urushlar va siyosiy qulashlar orqali shakllandi. Ushbu maqolada, asosan, Qozon xonligi va boshqa tatar xonliklaridagi sinfiy tuzilishning o'zgarishi, shuningdek, Rossiya davlatining tatarlar jamiyatiga ta'siri ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Volga-Ural tatarlari, XVI-XVII asrlar, etnik tuzilish, sinfiy tuzilish, tatar xonliklari, Qozon xonligi, Qosimov xonligi, feodal tizim, Rossiya davlati, harbiy xizmat, nasroniylashtirish, Rossiya imperiyasi, tatar identifikatsiyasi.

Abstract: Significant changes occurred in the ethnic and class structure of Tatar society in the Volga-Ural region during the 16th-17th centuries. These changes were mainly associated with the formation of the feudal system in the Tatar khanates and its transformation during the expansion of the Russian state. The formation of ethnic and class strata within Tatar society in the Volga and Ural regions developed through historical transformations, wars, and political collapses. This article primarily examines the changes in the class structure of the Kazan Khanate and other Tatar khanates, as well as the impact of the Russian state on Tatar society.

Key words: Volga-Ural Tatars, 16th-17th centuries, Ethnic structure, Class structure, Tatar Khanates, Kazan Khanate, Qasim Khanate, Feudal system, Russian state, Military service, christianization, Russian Empire, Tatar identity.

Аннотация: В XVI-XVII веках в этнической и сословной структуре татарского общества в Волго-Уральском регионе произошли значительные изменения. Эти изменения в основном были связаны с формированием феодальной системы в татарских ханствах и ее трансформацией в процессе расширения Российского государства. Формирование этнических и сословных слоев в

татарском обществе Волги и Урала происходило через исторические трансформации, войны и политические потрясения. В данной статье рассматриваются изменения в сословной структуре Казанского ханства и других татарских ханств, а также влияние Российского государства на татарское общество.

Ключевые слова: Волжско-уральские татары, XVI-XVII века, Этническая структура, сословная структура, Татарские ханства, Казанское ханство, Касимовское ханство, феодальная система, Российское государство, Военная служба, христианизация, Российская империя, Татарская идентичность.

KIRISH. Tatar xonliklarida jamiyat asosan feodal sinfiy tuzilishga asoslangan edi. Xonliklarda yer davlat mulki bo'lib, feodallar tomonidan boshqarilardi. Feodal tizimda tatarlar ikki asosiy tabaqaga bo'lingan edi: yuqori tabaqa — feodallar (zodagonlar, knyazlar, murzalar) va pastki tabaqa — xizmatchi tatarlar (“yasaunix” yoki “tolmaya”). Bu tabaqalar o'rtasidagi qarama-qarshilik va ekspluatatsiya, ayniqsa, Rossiya davlatining kengayish davrida kuchaygan. Feodal tizimning o'ziga xosligi shundaki, tatarlar jamiyatida “tatar” nomi ostida faqat yuqori tabaqa emas, balki xizmat qiluvchi tatarlar ham kiritilgan. Ular tatar xonliklari tarkibidagi feodal tizimda muhim rol o'ynagan, chunki bu guruhlarining ko'pchiligi davlatning harbiy kuchini tashkil etgan. Shuningdek, “yasaunix” va “tolmaya” guruhlarini soliq va xizmatlar bilan birga, tatar jamiyatining iqtisodiy va siyosiy tizimida muhim o'rin tutgan.

XVI asrning ikkinchi yarmida Rossiya davlatining Volga va Ural mintaqasida kengayishi tatar xonliklarining siyosiy va ijtimoiy tuzilmasini o'zgartirdi. 1552-yilda Qozon xonligi Rus imperiyasining qo'l ostiga o'tdi. Bu voqea tatar feodal sinfini jiddiy ravishda zaiflashtirdi, chunki ko'plab feodal rahbarlar va zodagonlar o'ldirildi yoki asirga olindi, xuddi shunday tatarlarning ko'plab xizmatchilari ham o'z jismoniy va iqtisodiy holatlarini yo'qotdilar.

Qozon xonligi va uning atrofidagi tatar jamiyatida sodir bo'lgan bu o'zgarishlar, xususan, 1550-yillarda, tatarlarning yuqori sinfini tashkil etgan feodallarga ta'sir etdi. Rossiya tomonidan olib borilgan jazo ekspeditsiyalari, shuningdek, tatarlarning o'zaro urushlari, ko'plab tatar feodallarining o'limiga va jamiyatdagi sinfiy qatlamlarning o'zgarishiga olib keldi. Bu davrda feodal sinfnining asosiy tayanchi bo'lgan harbiy xizmat sinfi kuchli zarbalar oldi va ularning yirik qismiga nisbatan jiddiy iqtisodiy va ijtimoiy inqiroz yuzaga keldi.

Xizmat guruhlarini, asosan, feodal tizimning pastki qatlamini tashkil etgan. Bu guruhlar davlat tomonidan majburiy xizmatlarda bo'lib, ular uchun yer, mol-mulk yoki boshqa imtiyozlar berilgan. Xizmat qiluvchi tatarlar va boshqa xizmatchilar, ayniqsa, 1550-yillarda rossiyaliklar tomonidan olingan soliq tizimi orqali ko'plab alohida imtiyozlar va yer maydonlaridan mahrum bo'ldilar. Shuningdek, tatarlar jamiyatidagi xizmatchilar, xususan, yuqori feodal tabaqaga qaraganda ko'proq iqtisodiy yuklarni o'z zimmlariga olishgan[1].

XVI asrning oxiri va XVII asrning boshlarida, ayniqsa, Qozon viloyatida tatarlarning xristianlashtirilishi jarayoni ham kuchaygan. Rossiya imperiyasi tomonidan amalga oshirilgan bu siyosat, tatarlarning harbiy xizmatchi va feodal guruhlarini asosan cherkov va davlat tizimiga integratsiya qilishga qaratilgan edi. Bu jarayonning natijasi sifatida, tatarlarning “yangi suvga cho'mgan” deb ataladigan yangi bir tabaqa shakllandi. Bu guruh, dastlab, feodal xizmati bo'yicha alohida imtiyozlardan foydalangan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan xristianlashtirish va ruslashuv jarayoni davomida mustaqil bir guruhga aylanib bordi. XVI-XVII asrlarda tatarlarning etnik va sinfiy tuzilishidagi o'zgarishlar, nafaqat tatarlarning ijtimoiy hayotiga, balki ularning siyosiy va iqtisodiy tizimlariga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Qozon xonligi, Qosimov xonligi va boshqa tatar xonliklarining mustaqil siyosiy tuzilmalar sifatida tugatilishi, tatarlarning feodal sinfini zaiflashtirdi va ularni Rossiya imperiyasining siyosiy tuzilmasiga integratsiyalashgan holatda qoldirdi. Ushbu davrda, xususan, tatarlar orasida sinfiy farqlar va qarama-qarshiliklar kuchaygan bo'lsa-da, Rossiya davlatining tatarlar jamiyatiga bo'lgan iqtisodiy, siyosiy va diniy ta'siri natijasida yangi tatar jamiyati shakllandi. Tatarlarning etnik va sinfiy strukturasining o'zgarishi, asosan, Rossiya davlatining kengayishi, urushlar va xristianlashtirish siyosati bilan chambarchas bog'liq edi. XVII asrda

Rossiya imperiyasining Tatarlar bilan bog'liq siyosati va ularning etnik identifikatsiyasi murakkab o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Bu davrda Volga-Ural tatarlarining sinfiy tuzilmasi, ularning xizmat ko'rsatishdagi roli va nasroniylashuv jarayoni o'zining muhim o'rnini egalladi.

1653-yilda, yoki undan biroz keyinroq, Qosimov shahri hukmdori Tsarevi Seyid-urxon (Vasiliy) boshqaruvni qo'lga oldi. 1660-1670-yillarda, pravoslav ismlarini qabul qilgan Mansurov knyazlari haqida ma'lumotlar mavjud bo'lib, bu tatar feodallarining nasroniylikni qabul qilishining boshlanishiga ishora qiladi. XVII asr oxiriga kelib, tatar feodal tabaqasining nasroniylashuvi davom etdi va bu jarayon uning umumiy zaiflashishiga olib keldi. Rossiya davlatining siyosiy elitasining tatarlar ustidan amalga oshirgan siyosati, ular orasida iqtisodiy kuchning pasayishiga olib keldi. Misol uchun, Shatsk viloyatidagi murzi-tatarlar to'g'risida yozilgan "Ketrin komissiyasi" (1767-69) yig'ilishidagi nutqda, ularning o'z savdolarini amalga oshirishga ruxsat berilmasligi va savdo-sotiqdan mahrum bo'lishi haqida so'z boradi. Biroq, Rossiya hukumatining barcha sa'y-harakatlariga qaramay, tatar xizmat sinfi XVII asr oxirida o'z-o'zini anglashda davom etdi. Tatarlarning o'z tarixiy xotirasida, ayniqsa, Qozon tatarlarining 1685-yildagi xizmat maktublarida, o'z ajdodlariga bo'lgan hurmat va ularning o'z-o'zini anglashiga alohida ahamiyat berildi. Tatar xizmatchilari o'z hunarlarini, savdo-sotiqni va soliq to'lashni amalga oshirishda davom etdilar[2].

Tatar xizmatchilarining etnik o'z-o'zini anglashining ikki asosiy jihati mavjud edi. Birinchidan, ular o'z ajdodlarini uzoq vaqt davomida xizmat ko'rsatgan tatar davlatlaridan, jumladan "Oltin O'rda"dan va "Qrimdan" kelgan deb hisoblashardi. Ikkinchidan, xizmat qilgan tatarlar o'zlarining avlodlaridagi uzluksiz zanjirni tasdiqlaganlar va o'zlarini "knyazlar", "murzalar" kabi yuqori sinf vakillari sifatida tan olganlar. Qozon tatarlarining va mimarlarning o'z tarixiy xotirasida farqlar mavjud bo'lib, ular o'zlarini Qozonning tarixiy merosi bilan bog'lab ko'rishgan. Bu etnik o'z-o'zini anglashning rivojlanishi, tatarlarning madaniy va til xususiyatlaridan kelib chiqqan holda davom etdi[2].

XVII asrning oxiriga kelib, tatarlarning etnik identifikatsiyasi sezilarli darajada o'zgargan. Xizmatkorlar va yasainlar o'rtasidagi ijtimoiy farqlar

asta-sekinlik bilan bartaraf etila boshladi. Tatarlar dehqonlar sifatida yashashni boshladilar va ularning nomlanishi ham o'zgardi. XVIII asr boshlariga kelib, tatarlar orasida umumiy "tatarlar" etnonimi mustahkamlanib, bu jarayon o'zining madaniy va ijtimoiy o'zgarishlari bilan bog'liq edi.

Volga-Ural tatarlarining etnik va ijtimoiy tuzilmasi, Rossiya imperiyasining siyosati va tatarlarning o'z-o'zini anglash jarayonlari XVII asrda sezilarli o'zgarishlarga uchradi. Xizmatkorlik va dehqonlik orasidagi farqlar asta-sekin yo'qoldi va tatarlar o'zlarini yagona etnik guruh sifatida anglashni davom ettirdilar. Shunday qilib, XVIII asrga kelib, tatarlarning etnik va ijtimoiy identifikatsiyasi yangi shaklga ega bo'ldi, bu esa keyingi asrlarda ularning madaniy va siyosiy hayotini shakllantirishda muhim rol o'ynadi.

Volga-Ural tatarlari etnosining shakllanishi, eng avvalo, sobiq millatlarning etnik va madaniy tuzilmalarini "isloh qilish" jarayonining murakkab natijasi sifatida yuzaga keldi. Bu jarayon, o'z navbatida, tatar xalqi tarixining muhim davrlaridan biri bo'lgan Qozon tatarlari davlatchiligining qulashidan keyingi davrda boshlandi. Ushbu tatarlar etnik-madaniy bo'linmalarining shakllanishi davomida, ularning madaniy, diniy va ijtimoiy tuzilmalari sezilarli darajada o'zgarishlarga uchradi. XVI-XVII asrlarda Volga-Ural mintaqasidagi tatarlar o'zlarining etnik-madaniy identifikatsiyasini qayta shakllantirdilar, bu jarayonning asosiy qismida avvalgi feodal xonliklarning parchalanishi va yangi etnik guruhlarining vujudga kelishi muhim rol o'ynadi. Volga-Ural tatarlarining etnik shakllanishi jarayonida Qozon tatarlari davlatchiligining qulashining o'zni beqiyosdir. 1552-yilda Qozonning ruslar tomonidan zabt etilishi, bu hududdagi tatarlarning madaniy va siyosiy tuzilmasining jiddiy o'zgarishiga olib keldi. Shu bilan birga, Meshchera yurtining yakuniy parchalanishi, xususan, tatarlar va boshqa etnik guruhlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarini yanada murakkablashtirdi. Bu o'zgarishlar natijasida, XVI-XVII asrlar o'rtalarida Volga-Ural mintaqasidagi tatarlar bir necha kichik etnik-madaniy guruhlariga bo'linib ketdilar. Volga-Ural tatarlari etnosining shakllanishida eng muhim jarayonlardan biri etnik-madaniy tabaqalanishdir. Bu tabaqalanish bir qancha davrlar davomida, o'zaro integratsiya va alohida guruhlarining o'ziga xosligini saqlab qolish jarayonida yuzaga keldi. Xususan, XVI-XVII asrlar o'rtalarida tatarlarning yangi etnik-

madaniy tuzilmalari shakllandi, bu tuzilmalar esa avvalgi feodal tizimlarning parchalanishi natijasida yuzaga keldi. Shu nuqtada, Volga-Ural tatarlari etnosining shakllanishi ikki asosiy bosqichga ajratiladi: birinchi (genetik) bosqich — Oltin Oʻrda davrining oxiriga toʻgʻri keladi, va ikkinchi bosqich — XVI-XVIII asrlar oʻrtalarida shakllanadi. Birinchi bosqichda tatarlarning etnik-madaniy tarkibi hali aniq belgilangan emasdi, ammo ikkinchi bosqichda, yaʼni XVI-XVII asrlar oʻrtalarida, bu jarayon oʻzining oxirgi bosqichiga yetdi[1].

Tatarlarning hududiy boʻlinishi: Volga-Ural mintaqasidagi tatarlarning etnik-madaniy boʻlinishi geografik jihatdan ham aniq bir hududga asoslanadi. Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, bu mintqa uchta asosiy kichik etnik-madaniy mintaqaga boʻlinadi: Qozon-tatar, Qosimov va Mimar. Ushbu kichik mintaqalar orasidagi oʻtishlar, oʻzaro madaniy taʼsirlar va aloqalar bilan chambarchas bogʻliqdir.

Qozon-tatar mintaqasi: bu mintqa tatarlarining birinchi genetik shakllanishiga asoslangan boʻlib, Qozon tatarlari davrida mavjud boʻlgan xalqlar bilan bogʻliqdir. Ushbu hududda tatarlarning asosiy etnik-madaniy elementlari shakllandi, va bu yerda tatarlarning urf-odatlarini, diniy eʼtiqodlari va tilida aniq oʻziga xos xususiyatlar saqlanib qolgan.

Qosimov mintaqasi: bu kichik hudud esa Qozon-tatar va Mimar mintaqalari orasida joylashgan va uning madaniy xususiyatlari oraliq shaklga ega. Qosimovda madaniy parametrlarga qarab, bu mintqa genetik tipdagi boʻlinmalar bilan bogʻliq boʻlsa-da, Mimar mintaqasiga qaraganda koʻproq “tashqariga suriladi”.

Mimar mintaqasi: Mimar kichik hududi tatarlarining genetik shakllanishlaridan soʻng, madaniy jihatdan yanada rivojlanib, mustaqil etnik guruh sifatida ajralib chiqdi. Bu mintqa Qozon va Qosimovdan farq qiladi va oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlib, ularda anʼanaviy tatar madaniyatining barcha elementlari keng tarqalgan.

Volga-Ural tatarlarining etnik-madaniy tuzilmasida, shuningdek, oʻtish davrining roli ham katta. Bu davrda, yaʼni XVII asr oxirlarida va XVIII boshlarida, Oʻrta Volga va Ural hududlarining oʻzaro taʼsiri davom etdi. Bu hududlarda turli etnik guruhlar oʻrtasidagi aloqalar va oʻzgarishlar natijasida aralash etnik-madaniy boʻlinmalar

shakllandi. Bu jarayonlar davomida, tatarlarning madaniy xususiyatlari, tillari va urf-odatlarini bir-biri bilan aralashib, yangi shakllarga ega boʻldi[4].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Volga-Ural mintaqasidagi tatarlarning XVI-XVII asrlardagi etnik va ijtimoiy oʻzgarishlari bilan bogʻliq tarixiy jarayonlar quyidagi manbalarda bayon etilgan. **“Qozon tumanining Mitsovaya kitobi”** – bu asar tatarlarning ijtimoiy va iqtisodiy tuzilmasi haqida maʼlumot beradi. **“Rus nasabnomasi kitobi”** – tatar zodagonlarining rus davlati bilan oʻzaro munosabatlarini yoritadi. **“Ketrin komissiyasi” (1767-69) yigʻilish hujjatlari** – Rossiya imperiyasi tomonidan olib borilgan siyosatning tatar jamiyatiga taʼsirini tahlil qilishga imkon beradi. **D.M.Isxakov “Tatarlarning turar joyi va aholisi”** kitobida etnografik jihatdan tatarlarning joylashuvi va migratsiya jarayonlarini oʻrganadi. **Isxakov D.M. “Etnografik guruhlar”** kitobida tatar xalqining etnik tabaqalanishi va madaniy rivojlanishini oʻrganadi. **Ervopayev I.P. “Qozon viloyati”** ishida Qozon xonligi va tatarlar hududidagi oʻzgarishlarga eʼtibor qaratadi. **Novosepskin.A.A. “Olijanob oilalar”**ida tatar aristokratiyasi va ularning Rossiya davlati tarkibidagi mavqeyini tahlil qiladi.

XVI-XVII asrlardagi tatarlar jamiyatida yuz bergan oʻzgarishlarni tahlil qilish uchun asosiy tarixiy manbalar, soliq daftarlari va davlat hujjatlari oʻrganildi. Rossiya imperiyasi tomonidan amalga oshirilgan harbiy ekspeditsiyalar va ularning natijalari tahlil qilindi. Tatarlarning sinfiy va etnik tuzilishidagi oʻzgarishlar boshqa hududiy guruhlar bilan qiyoslandi va Volga-Ural tatarlari va boshqa tatar guruhlarining ijtimoiy tuzilishi oʻrtasidagi farqlar oʻrganildi. Tatarlarning etnik va madaniy oʻzgarishlarini oʻrganish uchun arxiv hujjatlari, nasabnoma kitoblari va etnografik tadqiqotlardan foydalanildi. Tatarlarning iqtisodiy va diniy hayotidagi oʻzgarishlar ilmiy manbalar asosida baholandi. XVI-XVII asrlarda Rossiyaning tatar hududlarida olib borgan iqtisodiy siyosati va soliqlar taʼsiri oʻrganildi. Tatar feodal sinfi va xizmatkor tabaqasining iqtisodiy holati solishtirildi[3].

Tatarlar jamiyatining rivojlanishini oʻrganishda asosiy manbalar: rus soliq daftarlari, tatar xonliklari bilan bogʻliq diplomatik hujjatlar hamda pravoslav cherkovi hujjatlari tahlil qilindi. XVII asr oxirida tatarlar orasida xristianlashtirish va ruslashtirish

jarayonining kechishini aniqlash maqsadida davlat hujjatlari va cherkov yozuvlari tekshirildi[4].

MUHOKAMA. Volga-Ural tatarlari tarixiy jihatdan murakkab etnik va sinfiy o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Feodal tizimning parchalanishi, Rossiya hukmronligi ostida iqtisodiy va ijtimoiy tuzilishning o'zgarishi tatarlarning ijtimoiy tuzilmasiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Shu bilan birga, tatarlar o'z madaniy va etnik o'ziga xosliklarini saqlab qolishga harakat qildilar.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Volga-Ural tatarlarining etnik va madaniy identifikatsiyasi Rossiya imperiyasining harbiy, diniy va iqtisodiy siyosatlari natijasida yangi shakllarga ega bo'ldi. Ularning xizmat sinfi orqali jamiyatda tutgan o'rnini davom etdi.

NATIJALAR. Tatar xonliklarida feodal sinfiy tuzilish hukmron bo'lib, jamiyat quyidagi tabaqalarga bo'lingan: feodallar (zodagonlar, knyazlar, murzalar); xizmatchi tatarlar ("yasaunich" yoki "tolmaya"). 1552-yilda Qozon xonligining Rossiya tomonidan bosib olinishi natijasida tatar feodal sinfi jiddiy ravishda zaiflashdi. Tatarlarning yuqori tabaqasi iqtisodiy va siyosiy imtiyozlaridan mahrum bo'ldi. Xizmatkor sinf Rossiya soliq tizimiga bo'ysundirilgan va ular iqtisodiy yuk ostida qoldi. XVI asr oxiri va XVII asr boshlarida Rossiya hukumati tatarlarning majburiy xristianlashtirilish jarayonini olib bordi[4]. "Yangi suvga cho'mgan" tatarlar ijtimoiy tabaqa sifatida shakllandi va feodal tizimga integratsiyalandi. Tatarlarning etnik identifikatsiyasi Rossiya imperiyasi siyosati ta'sirida o'zgardi. XVII asr oxiriga kelib, xizmatkorlar va dehqonlar o'rtasidagi farqlar bartaraf bo'la boshladi. XVIII asr boshlarida "tatar" etnonimi umumiy milliy identifikatsiya sifatida shakllandi[5].

XULOSA. Volga-Ural tatarlari etnosining shakllanishi murakkab va ko'p bosqichli jarayon bo'lib, bu jarayon tarixiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarga asoslangan. Tatarlarning etnik-madaniy tabaqalanishi, ularning o'zaro aloqalari va madaniy o'zgarishlari Volga-Ural mintaqasining tarixiy rivojlanishining ajralmas qismidir. XVI-XVII asrlarda tatarlarning etnik va madaniy tuzilmalaridagi o'zgarishlar, ularning milliy identifikatsiyasining shakllanishi va so'nggi natijalari, bu xalqning tarixini o'rganishda muhim rol o'ynaydi. Volga-Ural tatarlari etnosining shakllanishi jarayoni tarixchilarga va etnograflarga nafaqat tatarlarning o'ziga xos xususiyatlarini, balki ular yashagan mintaqadagi boshqa etnik guruhlar bilan aloqalarini ham chuqurroq tushunishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ervopayev I.P. Qozon viloyati...- B.35, 45.
2. Qozon tumanining Mitsovaya kitobi...- B.158.
3. Novosepskiy.A.A. - B.68; Olijanob oilalar...-U.1 - B.480.
4. Rus nasabnomasi kitobi...- U.II.- B.26-32.
5. Isxakov D.M. Tatarlarning turar joyi va aholisi... - B.38. Bu, ayniqsa, XVIII asr oxiridagi Menzen gubernatorligining "Dvoryanlarning kichik ismlari" ro'yxatidan va "Dvoryanlar ro'yxati"dan aniq ko'rinadi. (F.A.Menzenskaya o6 l., f. 196, op. 1, saqlash birligi 109. - l.1-69).
6. Isxakov D.M. Etnografik guruhlar...- B.3-32.
7. Apomev S.X. Tatar ASSR tarixi, 1968.-90-93.
8. Kusheev R.T., Mozhseeva N.N. Areal usullar. - B.98-100.

